

Vrij om te sterven

Nederland, religie en het
zelfgekozen levenseinde

door prof. dr. Theo A. Boer

Colofon

CIP-Gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Vrij om te sterven
Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde
door prof. dr. Theo A. Boer
Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2016

ISBN/EAN: 978-90-825291-1-1

© 2016

Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie
Mr. G. Groen van Prinsterer Stichting
Postbus 439
3800 AK Amersfoort
wi.christenunie.nl

Opmaak en fotografie:
frivista | concept & design, Amersfoort

Drukwerk:
Drukkerij De Bunschoter

Vrij om te sterven

Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde
door prof. dr. Theo A. Boer

Deze 14e Mr. G. Groen van Prinstererlezing is op woensdagavond 2 maart uitgesproken in de Gertrudiskapel in Utrecht.

Theo Boer is universitair docent Ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen, en Lindeboom-hoogleraar Ethiek van de zorg aan de Theologische Universiteit Kampen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Protestantse pioniers	10
2. Protestantse achtergronden	12
3. Minder religieus denken over euthanasie	16
4. Autonomie 2.0	19
5. Afsluiting	22

Voorwoord

'Vrij om te sterven', dat is de ietwat ongemakkelijke titel van de Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2016, uitgesproken door prof. dr. Theo Boer. De lezing was aanleiding voor veel debat; op de avond van de lezing zelf, en de dagen eromheen in de media.

Die ongemakkelijke titel past wel bij het thema. Euthanasie betekent letterlijk 'een goede dood'. Dat de dood goed zou kunnen zijn klinkt ook door in de manier waarop mensen vandaag de dag spreken over 'voltooid leven'. Maar zijn lijden en sterven ooit helemaal goed? Bij het levenseinde hoort vaak ook pijn, alleen al van het afscheid nemen. Gelukkig komt daar meer aandacht voor, bijvoorbeeld naar aanleiding van de recente, ruchtmakende documentaire over de Levenseindekliniek.

Ook Theo Boer blijft weg van de gemakkelijke antwoorden en gebaande wegen. Hij laat zien dat ook vanuit christelijk perspectief politieke keuzes rondom het levenseinde ingewikkeld zijn. Hij stelt voor die ingewikkeldheden niet uit de weg te gaan, en het debat rondom euthanasie te ontdoen van versluitend taalgebruik. Boeiend is ook zijn voorstel de verantwoordelijkheid voor een vroegtijdig levenseinde minder bij de arts te leggen. Het is het autonome individu zelf die deze verantwoordelijkheid draagt, aldus Boer. Een stellingname waar anderen weer vragen bij stelden, bijvoorbeeld vanuit de intrinsieke waarde van het menselijk leven als gift van God en de waarde van menselijke relaties.

Als Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie geven we graag ruimte aan dit gesprek. Dat willen we bijvoorbeeld doen in een komend themanummer van ons tijdschrift *DenkWijzer*. Het Wetenschappelijk Instituut is professor Boer dankbaar voor zijn verdiepende en vernieuwende bijdrage aan dit belangrijke maatschappelijke debat.

Mei 2016

Mr. G. Groen van Prinsterer Stichting
Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Jan van der Stoep
Voorzitter Curatorium

Wouter Beekers
Directeur

Vrij om te sterven

Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde

door prof. dr. Theo A. Boer

Het komt nogal eens voor dat, als ik commentaar lever op de richting waarin euthanasie zich in Nederland ontwikkelt, men mij zegt dat dit is wat je kunt verwachten van een christelijk ethicus: 'godsdienstige mensen zijn uiteraard tegen'. Dat zijn lastige gespreksmomenten, net zoals het lastig is wanneer een pleitbezorger van euthanasie te horen zou krijgen: 'Dat zegt u ook alleen maar omdat u liberaal bent'. Maar als dat klopt en gelovigen zo kritisch zijn, waarom heeft euthanasie dan uitgerekend in het van oorsprong christelijke Nederland zo vroeg en zo breed voet aan de grond gekregen? In deze lezing zal ik om te beginnen op die vraag ingaan, waarbij ik me concentreer op het protestantisme. Ik doe dat welbewust; niet alleen vanwege mijn protestantse achtergrond, maar ook omdat ik meen dat de rol van het protestantisme in het Nederlandse euthanasiedenken tot dusverre onderbelicht is geweest. We beginnen bij het noemen van invloedrijke protestanten (§ 1) en gaan verder met het inhoudelijk benoemen van religieuze, merendeels protestantse elementen in de euthanasiediscussie (§ 2). Vervolgens zal ik, mede op basis van die observaties, pleiten voor een meer seculiere kijk op euthanasie (§ 3) en voor een eigentijdse invulling van autonomie (§ 4). Ik sluit af met een persoonlijke noot (§ 5).

1. Protestantse pioniers

Euthanasie heeft in Nederland vanaf het begin steun gehad van belangrijke protestanten. Velen stellen dat het startsein voor de Nederlandse euthanasiediscussie werd gegeven door het boek *Medische macht en medische ethiek* uit 1969. Het boek was van de hand van de vrijzinnig protestantse psychiater J.H. van den Berg, en werd gepubliceerd door de protestantse uitgeverij Callenbach. Van den Bergs stelling was dat dokters inmiddels zoveel lijden veroorzaken dat zij ook de moed moeten hebben om het leven desnoods actief te beëindigen.¹ De auteur illustreerde zijn betoog met indringende foto's over wat wij tegenwoordig overbehandeling noemen.

Drie jaar later, in 1972, kwam de Nederlandse Hervormde Kerk met een rapport dat in beginsel positief was over euthanasie.² Net als bij van den Berg was het kernbegrip in dit stadium 'ernstig lijden', niet 'autonomie'. Een opmerkelijk element in het rapport was de suggestie dat behandelweigeringen en euthanasie soms in overweging moeten worden genomen gezien het tekort aan ziekenhuisbedden en gezien het nijpende probleem van de overbevolking.³ Die argumenten zijn we na die tijd niet meer tegengekomen. De Gereformeerde Kerken in Nederland volgden in 1986 met het rapport *Euthanasie en Pastoraat*. Dit heeft als hoofdstelling dat euthanasie in het licht van het christelijk geloof niet onverantwoord behoeft te zijn. De Hervormden namen een jaar later dit rapport ongewijzigd over.⁴ Deze positieve benadering van euthanasie door protestantse kerken in Nederland zouden wereldwijd alleen nog worden nagevolgd door de Protestantse Kerk in België. Belangrijk waren de bijdragen van de Leidse theologe en medisch ethicus Heleen Dupuis, lange tijd lid van de Senaat en van 1981-1985 één van de eerste voorzitters van de NVVE, en van de protestantse Groninger ethicus dr. P.J. Roscam Abbing.⁵ Ook belangrijke protestantse artsen pionierden op dit terrein. Te denken valt aan Cees van der Meer, die de eerste Nederlandse medisch-ethische commissie oprichtte aan de toen nog Protestantse VU, en de huisarts en latere hoogleraar Cor Spreeuwenberg.⁶ Uiteraard noem ik ook de – in dit verband bijna iconische – naam van de protestantse theoloog Harry Kuitert, die zowel in als buiten de kerken welsprekend en meeslepend stelling nam voor euthanasie.⁷ Denk ook aan de vroege betrokkenheid van de protestantse NCRV en IKON bij het bespreekbaar maken van euthanasie.

Natuurlijk waren er ook protestanten die bezwaar maakten: Van der Meer's opleider prof. dr. G.A. Lindeboom en een aantal protestantse ethici ter rechterzijde, zoals Jochem Douma, Willem Velema en Henk Jochemsen. Vanuit het mainstream protestantisme is te denken aan Doeke Post. Ook de drie kleine protestantse fracties in de Tweede Kamer gaven tegengas.⁸ Die weerstand was echter in de protestantse mainstream ondervertegenwoordigd, en vrijwel helemaal buiten beeld

in de voorbereiding van de wetgeving door verschillende belangrijke commissies. Wat betreft Rooms-Katholieke tegenstemmen: voor zover die er waren, werden die, in lijn met het breed aanwezige wantrouwen over Rome, evenmin serieus genomen. Toen de Protestantse Kerk ten langen leste kritischer werd op euthanasie, in 1999, was de praktijk allang *de facto en de jure* geregeld.⁹

2. Protestantse achtergronden

Maar met deze onvolledige opsomming – een uitnodiging om hier nog eens nader onderzoek naar te doen! – zijn we er nog niet. De achterliggende vraag is namelijk: hoe kan het dat de euthanasiegedachte in Nederland zo'n vruchtbare bodem vond? In mijn visie houdt dat direct verband met opvattingen die tot de kern van het Nederlandse protestantisme behoren. Natuurlijk zijn er andere factoren, maar het protestantisme acht ik in dezen wel onmisbaar.¹⁰ Ik noem zeven elementen.

Ten eerste is er de protestantse nadruk op het 'vrij zijn van de wet' (antinomianisme) en is er de welbekende voorliefde voor de genade. Natuurlijk zijn er geboden. Er is het zesde gebod: 'gij zult niet doden'. En zeker, datzelfde gebod werd duizenden jaren lang geïnterpreteerd als een afkeuring van zelfdoding.¹¹ Maar, zo zegt bijvoorbeeld het rapport *Euthanasie en pastoraat* in 1986, 'de geboden zijn er voor de mens, en niet omgekeerd'.¹² Die relativering van een ethiek van regels komt tot bloei in het Amerika van de jaren zestig: denk aan de *situation ethics* van Lehmann en Fletcher.¹³ We zien die begin jaren zeventig weerspiegeld in Hervormde rapporten over abortus en euthanasie.¹⁴ Protestanten zijn van de genade; niet van de wet. Ze staan open voor het nieuwe. Ze houden niet van regels. Die voorliefde voor de genade vertaalt zich in de jaren zeventig en tachtig ook in afwijzing van het beeld van een veroordelende God voor wie niets goed genoeg is. Als er een God is, dan is deze vooral een God vol begrip. Frits de Lange drukt dat levensgevoel kritisch uit in het artikel: 'Ah mijn lieve dame, gaat u zitten. Dat leven van u viel niet mee hè?' uit het jaar 2000.¹⁵ In de afgelopen jaren ben ik langs allerlei wegen – onder meer in mijn lidmaatschap van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie – vele voorbeelden tegengekomen waaruit blijkt dat de scepsis over een 'regelethiek' onder protestanten springlevend is.

Ten tweede is er de typisch protestantse nadruk op het individu en een daarbij horende afwijzing van de Rooms-Katholieke gemeenschapsgerichte benadering. Luther zei: alle gelovigen zijn priesters. Die insteek heeft de ethiek gepersonaliseerd. Niemand kan meer wegduiken voor zijn hoogsteigen verantwoordelijkheid. Dat wij als eerste land ter wereld de persoonlijke wilsbeslissing onderdeel maakten van de definitie van euthanasie ('Euthanasie is opzettelijk levensbeëindigend handelen door een ander dan de betrokkene, *op diens verzoek*') ligt in de lijn van dit protestantse denken. Maar waar de Reformatoren en de filosofen van de Verlichting nog wezen op de inbedding van persoonlijke keuzen in een objectieve moraal, werd die individuele verantwoordelijkheid vanaf de 19e eeuw (denk aan de romantiek en het opkomende existentialisme) meer en meer subjectief getoetst. In de ethiek staat de een niet boven de ander; niemand heeft dus het recht om een ander zijn autonome keuze te ontzeggen. De Nederlandse protestant aan het einde van de 20e eeuw is vooral zelf verantwoordelijk, in de beschutting van zijn eigen

mens-Godrelatie, en wenst zijn verantwoordelijkheid niet door de gemeenschap te laten normeren.¹⁶

Ten derde is er de typisch protestantse scepsis over de morele relevantie van natuurlijke processen.¹⁷ De natuur is niet God, zegt *Euthanasie en pastoraat* al.¹⁸ Meer, veel meer dan in het Rooms-Katholieke natuurrecht, wordt erop gewezen dat de natuur ambigu, rauw en grillig is. Kuitert wijst erop dat de dood tegenwoordig door medisch toedoen überhaupt al nauwelijks meer natuurlijk te noemen is.¹⁹ Hoezo 'natuurlijk sterven'? Hoezo zou een natuurlijke dood te prefereren, laat staan de enig acceptabele dood zijn? Nog los van het feit dat voor veel protestanten de dood sowieso al moeilijk natuurlijk kan zijn, daar zij immers een straf op de zonde is. En zoals we ook andere straffen op de zonde met technische middelen ontlopen – denk aan hard werken en moeizaam bevallen –, zo zien ook vele protestanten euthanasie als een welkome, misschien zelfs genadige correctie op de grillen van de natuur. In protestantse publicaties over euthanasie zoekt men – zelfs bij kritische auteurs – tevergeefs naar een pleidooi voor de waarde van een natuurlijke dood. Waar Luther het natuurrecht nog gewoon overneemt, nemen calvinisten een veel grotere afstand tot de natuur. Het botert niet tussen protestanten en de natuurlijke dood.²⁰

Ten vierde kunnen we wijzen op de protestantse én katholieke nadruk op het hiernamaals als de plaats waar mensen getroost en opgericht zullen worden. Ik acht dit in het Nederlandse euthanasiedenken een van de meest dominante en persistente argumenten, tot op de dag van vandaag. 'Wie dood gaat, krijgt het straks beter.' Harry Kuitert, die in zijn pleidooi voor euthanasie in het algemeen niet theologisch redeneert, noemt het geloof in een hiernamaals als een argument waarom gelovige mensen zich niet al te zeer aan dit leven hoeven te hechten.²¹ Ik moest daaraan denken toen ik mijn tienerzoon de werking van een computergame aan een vriendje hoorde uitleggen. 'Het geeft niet of je dood gaat', zei hij, 'want je kunt daarna gewoon weer verder'. Je hebt dus kennelijk dood en dood. De Amerikaanse ethicus Daniel Maguire beschrijft het geloof in een hiernamaals zelfs onomwonden als argument voor euthanasie: 'For a Christian and for anyone who believes in an afterlife, to "terminate life" is not to terminate life, but to move on to a new life ... This would seem to make it easier for a Christian to see death as a friend'.²²

Inderdaad is voor velen de dood niet het einde. Hoewel Nederland inmiddels verder is gesecculariseerd, komen we ook nu nog zeer dikwijls uitspraken tegen waarin mensen verwijzen naar het goede dat zij na de dood verwachten. Sommigen zeggen dat zij 'naar God gaan' of 'uitzien naar de hemel'. Nog meer mensen geven aan uit te zien naar het weerzien met overleden geliefden. Een recent voorbeeld is de NPO-documentaire *Levenseindekliniek*. Daarin zegt de honderdjarige Ans Dijkstra vlak voor haar euthanasie: 'Ik ga naar Leo toe'.²³ Het betreft haar onlangs overleden zoon. Veel hulpverleners gaan mee in dit jargon en wensen iemand een 'goede reis'. In een andere documentaire zegt een arts vlak voor de euthanasie: 'Wat er nu komt, dat weet niemand, maar ik ben er zeker van dat er straks een hoop

goeds op u af zal komen'.²⁴ Als het gaat over het benoemen van wat 'dood' is, zijn uitspraken in de zin van 'de dood is het definitieve einde' zeldzamer.

Een vijfde factor is de protestantse nadruk op het daadwerkelijk en effectief beoefenen van barmhartigheid. De optie van euthanasie bij ondraaglijk lijden komt bij veel protestanten voort uit een bijna heilig roepingsbesef dat we onze naaste een effectieve oplossing voor zijn lijden horen te bieden. Iets kritischer uitgedrukt – maar nog altijd met sympathie – kunnen we zeggen dat het Nederlands protestantisme een element van activisme heeft. Protestanten kunnen maar moeilijk toegeven dat ze weinig kunnen doen. Het is misschien geen toeval dat de 'presentietheorie' van Andries Baart en de 'menslievende zorg' van Annelies van Heijst niet van protestanten afkomstig zijn.²⁵ Protestanten willen niet afwachten en alleen maar aanwezig zijn; zij willen handelen.

Dan een zesde element: het spreken in termen van het leven als gave. Net als andere protestantse elementen is ook dit element gaandeweg van kleur verschoten. Lag bij uitspraken als 'het leven is een gave van God' en 'God schonk ons een dochter' de nadruk aanvankelijk op het leven als gave van God (met nadruk op de gever), nu is de nadruk gaandeweg komen te liggen op het leven als gave van God (met nadruk op de gift). Een meer autonome invulling van het begrip dus, waarin de moderne notie meeklinkt dat mét het eigendomsrecht van de gave ook het recht om erover te beslissen van eigenaar is verwisseld.²⁶ De Amerikaanse filosofe Margaret Papst Battin past dit inzicht toe op het leven zelf. 'If life is really a gift from God to the individual, it is that [...] person's right to do with it as he or she chooses'.²⁷ De Franse theoloog Jacques Pohier drukt zich nog scherper uit: 'God geeft aan mensen niet slechts een gedeeltelijke vrijheid om zichzelf dan een "eigen domein" voor te behouden. Het is bijna blasfemisch om te denken dat God ons het leven heeft gegeven zonder dat we erover mogen beschikken, ten goede of ten kwade, volgens ons eigen oordeel'.²⁸ Deze invulling van de gave-metafoor zegt weinig over God en veel over onszelf. Zij is, zo meen ik, vooral een religieuze bevestiging van het zelfbeschikkingsrecht, en daarmee inconsequent. Want wie 'God' zegt, zegt nu eenmaal iets unieks, en doet veel meer dan alleen een weetje over een willekeurige gever toevoegen.²⁹ Het woord 'God' – en dan bedoel ik God met een hoofdletter, bron en begin van het universum, degene boven wie niets groters denkbaar is, degene bij wie alle menselijke goedheid in het niet valt, en degene over wie wij altijd met voorbehoud moeten spreken – welnu, het noemen van dat woord 'God' heeft in de ethiek een vergelijkbaar effect als het noemen van het woord 'bom' op een vliegveld. Probeer het eens; niets is daarna meer hetzelfde.³⁰ Het is niet zoals in de Maggi-reclame: 'Een beetje van God en een beetje van mezelf'.

Een zevende en laatste factor heeft te maken met calvinistische rechtlijnigheid. In discussies over euthanasie in de negentiger jaren kwam regelmatig het argument ter tafel dat ook in andere landen levensbeëindiging plaatsvindt, maar

dan in het geheim. Genoemd werd het creatief hanteren van de morfinespuit. En gesjoemel, daar houdt een protestant niet van. Als je iets doet, wees er dan open over. 'Sündige tapfer' zei Luther al ooit over moeilijke beslissingen. Wees liever transparant, ook over de compromissen die je sluit en de vuile handen die je maakt. Die instelling heeft veel gebracht, waaronder – niet in de laatste plaats – een politieke cultuur van transparantie. De Nederlandse euthanasiewet is mede het gevolg van deze protestantse eerlijkheid: weliswaar blijft het niet-normaal medisch handelen, maar wel handelen dat in uitzonderingsgevallen verantwoord kan worden. De publieke opinie heeft grote moeite om de twee polen van deze breekbare logica bij te benen. Iets wat eigenlijk niet mag, maar soms weer wel mag? Ook de toetsingscommissies euthanasie gaan in toenemende mate spreken in termen van 'de mogelijkheden die de WTL biedt'.³¹ De keuze om euthanasie enerzijds een uitzondering te laten blijven, maar het anderzijds wel een plek in de wet te geven, zou op termijn weleens een onhoudbare paradox kunnen blijken.

3. Minder religieus denken over euthanasie

Zo ontstaat over het geheel genomen het beeld van een ontkerstende natie die de godsdienst desondanks nog overal in de genen heeft zitten. De gesecculariseerde protestant blijft wel een gesecculariseerde *protestant*. Door religie zijn we over euthanasie niet alleen opener gaan praten – de dood is in de godsdienst altijd een belangrijk thema geweest –, maar in zekere zin ook meer versluierd. Het bewust vragen om actieve levensbeëindiging is dankzij de religie een deel van zijn exceptionele, onbekende, definitieve en afschrikwekkende karakter kwijt. Het is de vraag of dat zo wenselijk is. Ik kom daarom bij een derde stelling: laten we in Nederland proberen om over euthanasie eens *minder* religieus te denken. Augustinus en Luther hebben het christendom op de weg gezet van de tweerijkenleer. Deze komt erop neer dat je niet moet proberen om de theocratie te verwezenlijken met politieke middelen, zelfs niet als de kerk daartoe de politieke macht zou hebben. De politiek heeft de bescheiden opdracht om de wereld voor de chaos te behoeden en structuren te bouwen die maken dat er recht kan worden gedaan. Voor de euthanasiediscussie betekent dit dat we in onze politieke keuzes niet moeten vooruitlopen op een hiernamaals. Van Luther zijn de bekende woorden: ‘Als ik zou weten dat Christus morgen zou terugkomen, zou ik vandaag nog een boom planten’. Ik vertaal dit zo: laten we dit leven koesteren alsof er geen hiernamaals is.

Sommigen zullen zeggen: ‘Als er geen hiernamaals is, kunnen we met dit leven doen wat we willen. Inclusief het desgewenst beëindigen. Wat maakt het uit?’ Maar die logica schuurt. Als er geen hiernamaals is, is het leven korter – veel korter! – en dus schaarser – veel schaarser; en als iets schaars is, behandelen we het doorgaans met meer respect dan als we het in overvloed hebben. Iemand met zeeën van vrije tijd kan nog weleens een dag verlummelen; maar iemand die maandenlang naar een week vakantie heeft uitgekeken, zal optimaal genieten van elke dag die hij heeft. Een kat met negen levens kan zich nog weleens een uitglijder veroorloven. Maar waarom zou iemand, in het ene leven dat hij heeft, niet proberen om het onderste uit de kan te halen? Waarom zou men het unieke leven, dat men slechts eenmaal heeft, welbewust vernietigen? We zien die – terechte – logica in een recent interview met wielrenner Tom Dumoulin. ‘Bang voor de dood? Ja. Dat is omdat ik geen comfort heb, geen houvast op dat gebied. Er is na het leven niets, en dat vind ik geen leuk idee. Of daar mijn bewijsdrang vandaan komt? Ik wil in elk geval wel het uiterste uit mijn leven halen. Dat is omdat ik niet weet wat er daarna is’.³² Vanuit datzelfde realisme wezen verlichtingsfilosofen de zelfgekozen dood vrijwel allemaal af. De filosoof Kant, aan wie wij veel van ons autonomiedenken te danken hebben, wijst zelfdoding af omdat je daarmee je autonomie om zeep helpt. De

liberale filosoof John Stewart Mill vergelijkt zelfdoding met het jezelf verkopen als slaaf. De verkoop mag dan vrijwillig zijn, het resultaat is slavernij.³³ Met een eigentijdser beeld: stemmen op een dictator mag dan een heel vrije bezigheid zijn, maar als de macht eenmaal is overgedragen, is het over en uit met de vrijheid. In zekere zin is een zelfgekozen levenseinde even weinig autonoom als het stemmen op een dictator democratisch is.

Er is een andere reden om kritisch te zijn op de troostende rol van het hiernamaals bij het zelfgekozen levenseinde. Als er na dit leven inderdaad een leven aanbreekt van puur genieten, waarom zou ik dit bestaan dan eigenlijk nog serieus nemen? Dat was ook de pointe van de religiekritiek van Marx en Feuerbach. Zij verweten machthebbers en kerkleiders het hiernamaals te gebruiken als voorwendsel om de erbarmelijke omstandigheden van arbeiders niet te hoeven verbeteren. Godsdienst fungeerde als 'opium van het volk'. Deze religiekritiek snijdt 170 jaar later nog steeds hout. Stel je eens voor dat we op basis van het geloof in de wederkomst van Christus zouden weigeren om klimaatafspraken te maken. 'Rijden! Stoken! Genieten! Alles wordt immers toch nieuw?' Welnu, evenmin als de hoop op een nieuwe aarde ons ontslaat van onze zorg voor de huidige wereld, mag de hoop op een leven na dit leven in mindering komen op de beschermwaardigheid van, en de zorg voor het leven nu.

Het is daarom hoog tijd dat gelovige en niet-gelovige mensen in Nederland zich zij-aan-zij inspannen om de euthanasiediscussie te ontdoen van verdovende levensbeschouwelijke elementen. De publieke discussie heeft er baat bij om euthanasie en hulp bij zelfdoding allereerst te zien als datgene wat zij in eerste instantie zijn: de directe en onomkeerbare teloorgang van een unieke menselijke persoon. In de huidige Nederlandse discussie wordt euthanasie te vaak voorgesteld als een soort vliegveld waar men overstapt van het ene naar het andere vliegtuig. Men komt uit een oord van ernstig lijden en checkt in voor een vlucht naar een tropisch eiland. Nuchter, empirisch, fysiek gesproken is er geen sprake van een overstap. Euthanasie is een uitstap. Het *Algemeen Dagblad* verhaalde in 2014 over de gelijktijdige zelfdoding van twee oudere mensen. Vlak voordat dat zou gaan gebeuren, zei een familielid invoelend: 'Tante Dout staat aan de overkant met gebak op jullie te wachten'.³⁴ Vergunt u mij enig cynisme. Hoe weten zij dat? Weet tante dat zij eraan komen? Weten de mensen die dit zeggen misschien ook welke taart er door tante zal worden geserveerd? En hoe weten ze überhaupt dat wij aan gene zijde zullen worden begroet door onze geliefden, en niet door onze vijanden? Misschien staat Pol Pot ons daar wel op te wachten!

Maar de christelijke hoop dan? Is zij niet reëel? Mag zij dan geen invloed hebben op onze besluitvorming? Mij dunkt dat we die invloed voorlopig concentreren op deze twee: het geven van persoonlijke kracht; en het motiveren en stabiliseren van de overheid in haar taak om de chaos te voorkomen en het leven te beschermen. Maar laat ik om te beginnen enkele contouren van die hoop proberen

te schetsen. De christelijke hoop zegt dat geen mensenleven op aarde tevergeefs is geboren; zij geeft een radicaal transcendente onderbouwing voor de unieke en gelijke waarde van ieder mens. Radicaal transcendent in de zin dat die waarde er is, ongeacht iemands afkomst, capaciteiten en verdienste, en ongeacht of die waarde door iemand erkend wordt. Die christelijke hoop houdt in dat God op elk moment van een mensenleven aangeroepen kan, mag en wil worden; waar ook, door wie ook, en in welke toestand ook. In de woorden van Rainer Maria Rilke: 'Und doch ist Einer, welcher dieses Fallen unendlich sanft in seinen Händen hält'. De christelijke hoop benadrukt dat alles wat waardevol is onderdeel uitmaakt van een grotere realiteit; een realiteit die bestand heeft, ook als tijd en verval eraan knagen. Zij verwacht dat na dit leven geen onrecht onbenoemd blijft. En zij is hoop op eeuwig leven. Toen de Duitse politicus Helmut Schmidt in een interview werd gevraagd wat hem in de politiek op de been hield, antwoordde hij, een trek van zijn sigaret nemend: 'Dass Gott der Herr der Geschichte ist'. Deze hoop verabsoluteert het leven op aarde niet, maar zij verleent het wel een langere adem.

Ik vat dit gedeelte samen alvorens een volgende stap te zetten. Als we dit leven behandelen alsof er geen hiernamaals is, vervalt het argument dat we het straks goed, zo niet beter zullen hebben, evenals het argument dat we straks herenigd zullen worden met onze geliefden. Ook het autonomie-argument wordt in deze context problematisch, daar een autonome beslissing om je autonomie te beëindigen filosofisch contradictoer is. Betekent dit dat er helemaal geen reden is om het leven af te breken? Wel, de euthanasiewet noemt er één: ondraaglijk lijden. Laten we ons, om de betekenis van dat argument te begrijpen, voorstellen dat er brand is in een hoog gebouw. Stel dat mensen uit de hoogste verdieping naar beneden springen: doen zij dat in de overtuiging dat het beneden aangenamer is? Doen zij het omdat hun leven aan glans verloren heeft? Doen zij het misschien omdat zij menen een autonoom recht te hebben om uit gebouwen te springen? Ik denk het allemaal niet. Zij springen omdat er geen andere uitweg is en omdat nóg langer verblijven in die situatie simpelweg ondraaglijk is. Zodra er wel een andere uitweg naar beneden is – een lift, een helikopter, een brand die is geblust – is springen niet langer aan de orde. Daarom is het zo belangrijk om te blijven streven naar de allerbeste palliatieve zorg en naar eventuele niet-medische manieren om lijden op te heffen of draaglijk te maken.

4. Autonomie 2.0

Betekent dit alles nu dat het autonomieargument niet langer geldig is? Nee. Je kunt niet op basis van een filosofische problematisering van autonomie mensen het recht ontzeggen hun eigen beslissingen te nemen. Dat heeft ook te maken met respect voor democratie en met respect voor het brede publieke draagvlak voor euthanasie. Maar laten we autonomie dan wel verder en consequenter uitdenken. Autonomie van de jaren tachtig zegt: 'Wij eisen a, b of c, en *anderen* (de overheid, de instanties, artsen) moeten ons daarbij helpen'. Die autonomie komt voort uit het emancipatiedenken van de jaren zestig, waarin liberalisme gepaard ging met het geloof in een sterke en zorgende overheid. We zien die autonomie vanaf begin jaren tachtig ook in de medische ethiek een centrumpositie innemen.³⁵ De wens om te sterven is in Nederland vrijwel altijd een verzoek aan een derde om dat te effectueren. Opmerkelijk is dat 96% van de meldingen die euthanasiecommissies binnenkrijgen, gaat om euthanasie; terwijl veel van die mensen fysiek wel degelijk in staat zijn om zelf een drankje te drinken. Hoewel in één en dezelfde wet ook hulp bij zelfdoding wordt geregeld, prefereert de patiënt vrijwel altijd dat de arts deze loodzware handeling verricht. Ook artsen blijken in toenemende mate voor euthanasie te kiezen in plaats van voor hulp bij zelfdoding.³⁶

Toch lijkt mij dat deze interpretatie van autonomie zijn beste tijd heeft gehad. Net als zure regen is autonomie als vraag aan anderen een verschijnsel uit de jaren tachtig: 'de patiënt vraagt, en de dokter moet dat voor hem realiseren'. Het wordt tijd voor autonomie 2.0. Filosofisch gesproken is autonomie immers primair een vrijheidsrecht. Vrijheid van meningsuiting impliceert geen plicht van de overheid een geluidsinstallatie voor mij te regelen; evenmin impliceert het recht om een bedevaart naar Mekka te maken dat de overheid als reisbureau fungeert. Het recht op zelfbeschikking betekent dat ik het recht heb om niet tegengehouden te worden. Het klopt helemaal dat niemand een ander mag dwingen om door leven. Ingrijpen mag misschien als aannemelijk is dat ik niet wilsbekwaam ben, of dat ik onder pressie sta van anderen. De kans is dan groot dat iemand achteraf dankbaar is voor de interventie van anderen. Vrij ben ik ook om te stoppen met eten en drinken, zoals Boudewijn Chabot niet moe wordt te benadrukken: het zogeheten 'versterven'.³⁷ In die zin moeten we simpelweg vaststellen dat de uitspraak 'vrij om te sterven' juridisch in hoge mate klopt. Bij versterven gaat die vrijheid zo ver dat mijn arts verplicht is om mij dusdanige palliatieve zorg te geven dat het geen ondraaglijk lijden wordt. Mensen zijn ook vrij om behandelingen te weigeren die hun leven zouden kunnen redden of verlengen. Evenmin is het verboden om jezelf of anderen van informatie te voorzien om op een zo veilig mogelijke wijze het strijdtoneel te verlaten. Ik sprak onlangs een journalist die, bij wijze van proef, het euthanaticum Thiopental besteld had via Internet. Binnen een week werd het poeder bezorgd en

TNO bevestigde de echtheid. Niettemin is de logica van veel Nederlanders met een stervenswens nog altijd deze: 'Als ik geen euthanasie krijg, dwingen anderen mij om door te leven'. Ik krijg dat regelmatig te horen als ik in betrekkelijk nuchtere termen het Nederlandse euthanasiebeleid uitleg. 'U dwingt mij om door te leven'. Die uitspraak illustreert hoezeer euthanasie in Nederland een monopoliepositie heeft. Alternatieven worden stelselmatig in afwijzende termen beschreven. Versterking heet 'doodhongereren'. Zelfdoding zonder hulp van de arts is een 'gruwelijke, gewelddadige dood'. 'Ik heb u euthanasie en palliatieve sedatie aangeboden', schreef een arts aan een patiënt, 'en u hebt daarop voor een waardig sterven gekozen'. Ik teken er bezwaar tegen aan dat in Nederland de begrippen 'waardig sterven' en 'euthanasie' met zoveel stelligheid als synoniemen worden gebezigd.

Het Nederlandse model van euthanasie met een sterke regiefunctie van de arts is een kind van zijn tijd. Op de Benelux na is tot dusverre geen enkel ander land de weg van euthanasie ingeslagen. Internationaal is de keuze op hulp bij zelfdoding gevallen. Vrijwel alle landen die op dit ogenblik wetgeving op dit terrein in de maak hebben – met Canada als uitzondering –, leggen de verantwoordelijkheid voor de uitvoering bij de betrokkene zelf, niet bij de arts. Zelfs in het geroemde Zwitserland moet de persoon die het leven wil verlaten de zelfdoding zelf uitvoeren. Amerikaanse staten die zelfdoding inmiddels hebben toegelaten, of bezig zijn dat te doen, vragen consequent van de patiënt om zelf te handelen. 'Vrij om te sterven' betekent in die landen 'vrij om het eigen leven (onder strenge voorwaarden, en met enige hulp) zelf te beëindigen'. De indiener van de Britse 'Assisted Dying Bill', het Hogerhuislid voor Labour Lord Falconer, benadrukte nog onlangs voor de microfoon van de *Economist* dat dokters niet moeten worden belast met levensbeëindiging. In scherpe bewoordingen nam hij afstand van het zogeheten 'continentale model'.³⁸ Nederland is in plaats van gidsland eerder een buitenbeentje.

Tegen deze achtergrond is het de vraag of we met het recente advies van de commissie Schnabel helemaal gelukkig moeten zijn.³⁹ Sommigen waren opgelucht dat de commissie bij voltooid-leven-problematiek bij ouderen geen Pil van Drion bepleit. Mede naar aanleiding van hevige protesten wordt de commissie echter niet moe erop te wijzen dat mensen die hun leven voltooid achten, in het algemeen toch wel bij de arts terecht kunnen. Veel hoogbejaarden – misschien wel de meeste – hebben immers de nodige ouderdomsklachten, waardoor hun lijden dikwijls ook een medische grondslag heeft – genoeg om binnen de WTL een beroep op de arts te kunnen doen. Hoe dat kan gaan, was een week na verschijning van het rapport te zien in de documentaire *Levenseindekliniek*.⁴⁰ Een van de mensen die daar euthanasie krijgen, is de genoemde mevrouw Ans Dijkstra. Hoewel de discussie naderhand vooral ging over de euthanasie bij de dementerende Hannie Goudriaan, was de euthanasie bij de honderdjarige Dijkstra minstens zo opmerkelijk. Het gaat hier om een in veel opzichten 'gewone' oudere. Menigeen kent in zijn eigen omgeving mensen die in een vergelijkbare situatie zitten als deze mevrouw.

Het commissierapport bevestigt het monopolie van artsen en draagt daardoor bij aan verdere druk op deze beroepsgroep. Overigens verwijzen veel artsen deze complexe euthanasieën op hun beurt door naar de Levenseindekliniek.

Maar maakt die intensieve betrokkenheid van artsen de levensbeëindiging niet veiliger? Zeker. Dat is ook een belangrijk argument voor het Nederlandse model, en dat verklaart ook waarom artsen een grote voorkeur voor euthanasie hebben. Maar er is ook een keerzijde. Dat een dokter – iemand die je normaal gesproken altijd helpt om gezond te worden en die je in alles kunt vertrouwen – bij het doden zo'n wezenlijk deel van de regie voert, kan drempelverlagend werken. Opmerkelijk is dat de cijfers in Amerikaanse staten vele malen lager zijn dan de cijfers in Nederland en Vlaanderen. In Oregon heeft men inmiddels 18 jaar ervaring met hulp bij zelfdoding. In 2014 waren de cijfers in die staat, gecorrigeerd naar inwoneraantal en mortaliteit, 8% van de Nederlandse cijfers.⁴¹ Dat wil niet zeggen dat ik hier onmiddellijk pleit voor het model-Oregon, al was het maar omdat de arts daar een recept bij de patiënt achterlaat en dus niet kan ingrijpen als er bij de uitvoering iets fout gaat. Feit is wel dat, naarmate er een grotere rol is voor de patiënt, we er ook zekerder van kunnen zijn dat hij zich zijn aanstaande dood tot het laatste moment heeft gerealiseerd en bij volle bewustzijn heeft gewenst.⁴² En wanneer mensen aarzelen om het zelf te doen, is dat misschien een signaal dat er meer is dat ze aan het leven bindt dan werd aangenomen. Die grotere betrokkenheid van de patiënt zelf is ook om een andere reden van belang: de indruk moet worden vermeden dat een samenleving het als taak van de overheid gaat zien om de dood van zijn burgers te regelen.

Hoe kan die grotere eigen verantwoordelijkheid van de patiënt er in de praktijk uitzien? Om te beginnen zouden artsen bij zichzelf te rade kunnen gaan of zij euthanasie zwaarder vinden dan het verlenen van hulp bij zelfdoding. Sommige artsen prefereren euthanasie omdat de dood relatief voorspelbaar en snel intreedt. Anderen vinden het een prettiger gedachte wanneer niet zij, maar de patiënt zelf de beslissende handeling (het drankje drinken) heeft verricht. Men zou die eigen voorkeur open met de patiënt kunnen bespreken. In veel gevallen is een patiënt zo ziek (benauwd, misselijk, zwak) dat zelf drinken nauwelijks een optie is. Maar dat verklaart niet het aandeel van 96% euthanasieën in relatie tot 4% hulp bij zelfdoding. Autonomie 2.0 kan behelzen dat de arts alleen euthanasie verricht als de patiënt niet tot het innemen van het drankje in staat is. Los daarvan moet de discussie op gang komen of een patiënt niet zelfstandig de mogelijkheden zou moeten verkennen om zijn leven niet al te zeer te rekken en eventueel te bekorten; zonder dat er in het geheel een arts aan te pas komt.⁴³

5. Afsluiting

Ik resumeer kort en kom dan tot een afsluiting. Mijn stelling is dat het denken in Nederland over de zelfgekozen dood nog altijd vele religieuze elementen bevat en dat we het onszelf mede daardoor extra moeilijk hebben gemaakt om er nuchter over na te denken. We zullen moeten leren om euthanasie en hulp bij zelfdoding allereerst te zien voor wat ze zijn: de directe en definitieve vernietiging van een menselijke persoon. De meest steekhoudende reden voor die ingrijpende keuze is niet dat we autonoom willen zijn, noch de overtuiging dat euthanasie de overgang is naar een beter bestaan, maar de ervaring dat het lijden ondraaglijk is. De christelijke hoop kan een krachtbron zijn om dat lijden toch te dragen.

Ik wil eindigen met een godsdienstige noot. Toen in 2004 de Nieuwe Bijbelvertaling uitkwam, stelde een vrouw die ik goed ken – zij is inmiddels overleden – aan haar predikant als eerste de vraag: ‘En, mag het volgens deze nieuwe vertaling wel?’ Zonder verdere uitleg wist de predikant direct wat ze bedoelde. Haar aangrijpende vraag was ingegeven door ernstig lijden, in combinatie met een al langer durend rouwproces. In veertig jaar discussiëren heeft precies deze vraag ons bij voortduring beziggehouden: ‘mag het of mag het niet?’ We hebben elkaar daar stevig mee om de oren geslagen. ‘Nee, het mag niet’. ‘Ja, welzeker! Natuurlijk mag het!’ Goede vragen natuurlijk, waarover we moeten blijven nadenken.⁴⁴ Maar ik zou hier een heel andere vraag willen stellen: stel dat deze mevrouw ‘ja’ als antwoord had gekregen, bijvoorbeeld omdat de bijbelvertalers nieuwe inzichten hadden opgedaan over de reikwijdte van het zesde gebod. Stel dus dat we de dood theologisch gesproken als aanvaardbare optie in het palet zouden verwelkomen en ik dus vrij ben om mijn leven actief te beëindigen. Durf ik het dan ook? Eenieder kent de huiver wanneer hij op een perron staat en er komt een sneltrein voorbij. ‘Van de zon en de dood moet men de blik wel afwenden’ is een uitspraak die aan De la Rochefoucauld wordt toegeschreven. ‘Laat mij niet mijn lot beslissen: zo ik mocht, ik durfde niet’, dichtte Jacqueline van der Waals op de drempel naar de moderniteit.⁴⁵ Haar lied wordt door sommigen beschouwd als achterhaald. Nader beschouwd is het echter actueler dan ooit. De vraag is namelijk of ik het bewustzijn dat aan niets is ontsproten en nu even ‘ik’ heet, wel teniet *durf* te doen. Ooit was Simson daartoe in staat. Geketend, blind en woedend als hij was, ontving hij voor één laatste moment de kracht om het onzeglijke te doen. Maar ik? Ik zou het op het laatste moment laten afweten, gespannen wachtend op andere actoren dan ikzelf of mijn arts: de natuur misschien. Het verloop van mijn ziekte. Mijn ouderdom. God die mij schiep, onderhoudt en verlost. Liever niet ikzelf. Dat gevoel krijg ik nog niet uit mijn systeem. Ook editie 2016 van de ‘week van de euthanasie’ heeft daar geen verandering in kunnen brengen.

Theo Boer

Prof. dr. Theo A. Boer (Rotterdam, 1960) studeerde theologie, met als hoofdvak ethiek, in Utrecht en Uppsala. Van 1987-2001 was hij onderzoeker bij het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht – het huidige Ethiek Instituut – te Utrecht, en studiesecretaris bij de Christelijke Vereniging van Zorginstellingen. In 1989 deed hij zijn kerkelijk leervicariaat in Karl-Marx-Stadt (het huidige Chemnitz) in Oost-Duitsland. In totaal bracht hij – met tussenpozen – twee jaar in Duitsland en twee jaar in Zweden door.

In 1995 deed hij een theologisch licentiaatsexamen in Uppsala, gevolgd door de promotie tot doctor in de theologie in Utrecht in 1997. In 2001 werd hij universitair docent christelijke ethiek bij de Universiteit Utrecht, een functie die voortgezet werd binnen de Protestantse Theologische Universiteit te Utrecht in 2007 en vanaf 2012 in Groningen. Van 2005-2014 was hij ethicus-lid van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie. Vanaf 2014 is hij deeltijds bijzonder hoogleraar Ethiek van de Zorg vanwege het prof. dr. G.A. Lindeboom Instituut aan de Theologische Universiteit Kampen.

Theo Boer is bekend van vele bijdragen aan mediadiscussies over toegepast-ethische vraagstukken. Zijn huidige onderzoeksterreinen zijn voorspellende geneeskunde en zorg rondom het levenseinde. Hij is lid van de Protestantse Kerk in Nederland.

- ¹ J.H. van den Berg, *Medische macht en medische ethiek*. Nijkerk: Callenbach 1969.
- ² Nederlandse Hervormde Kerk, *Euthanasie. Zin en begrenzing van het medisch handelen*. Den Haag: Boekencentrum 1972.
- ³ *Ibid.*, 36.
- ⁴ *Met vele reacties erop gebundeld als Euthanasie en pastoraat*. Den Haag: Boekencentrum 1998.
- ⁵ P.J. Roscam Abbing, *Toegenomen verantwoordelijkheid: veranderende ethiek rond euthanasie, eugenetiek en moderne biologie*. Nijkerk: Callenbach 1972.
- ⁶ Spreeuwenberg uitte zich over latere ontwikkelingen sceptischer. Zo schreef hij in 2001: 'Toen ik in de jaren zeventig schreef over mijn ervaringen met euthanasie, was dat not done binnen medische kringen. Nu hoor ik bijna bij de conservatieve groep'. Joost Visser, 'De relatie tussen lijden en ziekte', *Medisch Contact* 45 (8 november 2001).
- ⁷ H.M. Kuitert, *Een gewenste dood. Euthanasie als moreel en godsdienstig probleem*. Baarn: Ten Have 1981; *Suicide, wat is er tegen?* Baarn: Ten Have 1983; *Mag er een einde komen aan het bittere einde?* Baarn: Ten Have 1994
- ⁸ Voor een overzicht van de standpunten van de confessionele partijen in de Tweede Kamer, zie Joop Hippe, *Over de 'waardigheid van de mens' en het zesde gebod. Het euthanasievraagstuk en de christelijke partijen in Nederland (1979-2002)*, http://pub.dnpp.eldoc.uu.nl/FILES/root/DNPPjaarboeken/VoorpublicatiesDNPP/Hippe_Euthanasie.pdf. De websites genoemd in deze lezing zijn het laatst bezocht op 3 maart 2016.
- ⁹ SOW-kerken, 'Verklaring over euthanasie', in: Frits de Lange en Jan Jans (red.), *De dood in het geding*, Kampen: Kok, 2000, 17-22.
- ¹⁰ Voor een breed overzicht van de euthanasiediscussie (maar zonder specifieke aandacht voor de rol van het protestantisme), zie James Kennedy, *Een weloverwogen dood. Euthanasie in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 2002.
- ¹¹ Vgl. Theo Boer, 'Euthanasie: de regel achter de uitzondering', *Theologia Reformata* 45, 2 (juni 2002), 126-144.
- ¹² *Euthanasie en pastoraat*, 21-2.
- ¹³ Joseph Fletcher, *Situation Ethics: The New Morality*. Philadelphia: Westminster Press, 1965.
- ¹⁴ Raad voor de Zaken van Kerk en Gezin, *De abortus provocatus en het pastoraat. Een bijdrage tot de discussie van de Hervormde Raad voor Kerk en Gezin*, Leidschendam 1971. Cf. Theo Boer en Berend Borger, 'Uit de vergetelheid: het Hervormde rapport over abortus provocatus in 1971', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 70, 1 (2016), 15-30. Nederlandse Hervormde Kerk, *Euthanasie. Zin en begrenzing van het medisch handelen*. Den Haag: Boekencentrum 1972.
- ¹⁵ Frits de Lange, 'Ah mijn lieve dame, gaat u zitten. Dat leven van u viel niet mee hè?' In: *Trouw Letter en Geest* 6 mei 2000.
- ¹⁶ Cf. Roscam Abbing, *Toegenomen verantwoordelijkheid*, 35: 'Er kunnen echter situaties zijn waarin een mens biddend en luisterend tot de overtuiging komt dat zijn leven voltooid is, dat hij de komst van de dood mag bespoedigen'.
- ¹⁷ Voor een heldere uiteenzetting van de belangrijkste verschillen tussen protestants en Rooms-Katholiek denken over de moraal, zie James M. Gustafson, *Protestant and Roman-Catholic Ethics: Prospects for Rapprochement*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
- ¹⁸ *Euthanasie en pastoraat*, 23-4.
- ¹⁹ Kuitert, *Een gewenste dood*, 91.
- ²⁰ Vgl. Roscam Abbing, *Toegenomen verantwoordelijkheid*, 36, waar de auteur zowel een 'generaal gebod' als een 'generaal-natuur-feit' van de hand wijst.
- ²¹ 'Waarom zouden we het iemand kwalijk nemen dat hij de angst overwonnen heeft? Integendeel, daarover zouden we ons moeten verheugen en dat des te gemakkelijker als iemand bij zijn leven de Schepper heeft leren kennen en Hem eerbiedig aan het eind ervan het entreebewijs teruggeeft'.
- Kuitert, *Een gewenste dood*, 85.
- ²² Daniel Maguire, *Death by Choice*. Garden City, NY: Doubleday 1984, 129-30.
- ²³ Marcel Ouddeken en Hans Kema, *Levensindekliniek*. NTR 2Doc Documentaire, 15 februari 2016.
- ²⁴ Rob Hof, *Regie over eigen leven en sterven, Deel 1: Een gewenste dood*, Hilversum: NCRV 2003. Documentaire film.
- ²⁵ Andries Baart, *Een theorie van de presentie*. Utrecht: Lemma 2001. Annelies van Heijst, *Menslievende zorg*. Kampen: Klement 2005.
- ²⁶ Vgl. Theo Boer en Angela Roothaan (red.), *Gegeven. Ethische essays over het leven als gave*. Zoetermeer: Boekencentrum 2003.
- ²⁷ Margaret Pabst Battin, 'Prohibition and Invitation: The Paradox of Religious Views about Suicide'. In: *The Least Worst Death: Essays in Bioethics on the End of Life*. New York en Oxford: Oxford University Press 1994, 217.
- ²⁸ Pohier in M. Horwitz, 'L'euthanasie en débat', in: *Actualité Religieuse dans le monde* 119 (15 februari 1994), 26, vert. ThAB.
- ²⁹ Cf. James M. Gustafson, 'Say Something Theological!', in: *Moral Discernment in the Christian Life: Essays in Theological Ethics*. Selected and with an Introduction by Theo A. Boer and Paul E. Capetz. Louisville: Westminster John Knox Press (Library of Theological Ethics), 2007, 85-97.
- ³⁰ Cf. Theo Boer, 'God als geveer van het leven in een moderne context', in: Boer en Roothaan (red.), *Gegeven*, 20-42.
- ³¹ Regionale Toetsingscommissies Euthanasie, *Jaarverslag 2013*. Den Haag 2014, 5, 7.
- ³² Dennis Meinema, 'Tot het uiterste omdat er daarna niets meer is'. *NRC Handelsblad*, 27 februari 2016.
- ³³ 'Zie voor een recent pleidooi tegen actieve levensbeëindiging Kevin Yuill, *Assisted Suicide: the Liberal, Humanist Case against Legalization*. New York NY: Palgrave Macmillan 2013.
- ³⁴ Arend van der Meulen, 'Bejaard stel koos eigen einde en ging dansend het leven uit', *Algemeen Dagblad*, 4 april 2014.
- ³⁵ Tom L. Beauchamp en James F. Childress, *Principles of Bio-medical Ethics*. Oxford: Oxford University Press 1979.
- ³⁶ Alwin Kuiken, 'Dodelijk drankje bij euthanasie op zijn retour'. *Trouw*, 13 mei 2016.
- ³⁷ Boudewijn Chabot, *A Way to Die: Methods for a Self-Chosen and Humane Death*. Amsterdam: Foundation Dignified Dying, 2014.
- ³⁸ The Economist podcast 'The Great Debate: Assisted Dying', met Theo Boer, Lord Falconer, Baroness Finlay en Economist hoofdredacteur Zanny Minton Beddoes, 22 juni 2015, <http://www.economist.com/multimedia#>.
- ³⁹ Adviescommissie *Voltooid leven, Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag 2016.
- ⁴⁰ Marcel Ouddeken en Hans Kema, *Levensindekliniek*. NTR 2Doc Documentaire, 15 februari 2016.
- ⁴¹ In Oregon stierven in 2014 op een totaal aantal van 34.160 mensen 105 mensen door hulp bij zelfdoding. Dit is 0,3%. In Nederland stierven in 2015 op een totaal aantal van 147.010 mensen er (minstens) 5516 door euthanasie en hulp bij zelfdoding. Dit is 3,75%. Zie Regionale Toetsingscommissies Euthanasie, *Jaarverslag 2015*. Den Haag 2016.
- ⁴² Mede om die reden is de strafmaat voor een ten onrechte verrichte euthanasie bijna driemaal zo hoog als voor een ten onrechte verleende hulp bij zelfdoding.
- ⁴³ Zie ook: Enzo van Steenberghe, 'Als je niet meer wilt leven, moet je een ander daar dan mee belasten?' Interview met Theo Boer. *NRC Handelsblad*, 1 maart 2016; en Jakko Gunst, 'Regie over euthanasie hoort niet bij arts, maar bij patiënt'. Interview met Theo Boer, *Reformatisch Dagblad*, 1 maart 2016. Bij *De Ochtend* op NPO-Radio 1 werd professor Boer op 3 maart 2016 geïnterviewd over ditzelfde aspect.
- ⁴⁴ Paul Lieveerse, Matthijs de Blois, Theo Boer en Henk Jochemsen, *Dood gewoon? Perspectieven op 35 jaar euthanasie in Nederland*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2005.
- ⁴⁵ LVK, 293.

Eerdere Groenlezingen

- 2004 De oorsprong van de Europese grondwet. Door J.W. Sap
- 2005 De tucht van de democratie. Over pluriformiteit en burgerschap. Door G. Harinck
- 2006 Tegen de utopie - het Evangelie. Door G.C. den Hertog
- 2007 Vreemdelingschap en regeringsdeelname. Of: wat doen pelgrims op het pluche? Door W.G. Rietkerk
- 2008 Verlicht Den Haag of verdacht geloof? Over de politieke grenzen van religie. Door J.C. Kennedy
- 2009 Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid. Over de ChristenUnie en regeringsverantwoordelijkheid. Door A. Rouvoet
- 2010 Crisistijd. Naar een andere waardering van markt en overheid. Door B. Goudzwaard
- 2011 Christusbelijders: moed in de politiek. Door E. Schuurman
- 2012 Vechten in vredesnaam. De spanning tussen humaniteit en soevereiniteit. Door E. van Middelkoop
- 2013 Ankers Los. Toekomst voor christelijke organisaties. Door K. Veling
- 2014 De eeuw van de burger. Door G. Buijs
- 2015 Een katholieke ChristenUnie. Door G. de Korte

Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2016